

СОЛОВКИ:

ЧОРНИЙ СЛІД У БІЛОМУ МОРІ

Сергій Шевченко,
полковник,
заслужений журналіст
України,
м. Київ

Автор цієї публікації — керівник наукової лабораторії Інституту дослідження проблем державної безпеки СБУ, письменник, дослідник соловецької трагедії — підготував у співавторстві з істориком Дмитром Ведєнєвим рукопис нової книжки "Розвіяні міфи. Історичні нариси і статті". Вибрані сторінки майбутнього видання, що стосуються чорних років біломорського архіпелагу та його нерозкритих тасмниць, Сергій Шевченко запропонував читачам нашого журналу. Родзинка книжки в тому, що її буде видано коштом лише однофамільців — Шевченків, на підтримку розвитку вітчизняних традицій меценатства.

Світлини автора, Юрія Дмитрієва та з архівних фондів Соловецького музею.

Соловецькі острови на півночі Росії нині відвідують переважно туристи і прочани (загалом понад 60 тисяч осіб щороку). Чимало інформації про архіпелаг є в Інтернеті, та попри це все сила-силенна російського люду (про чужинців мовчу) мало що знає з історії та сьогодення Соловків. Польський письменник *Маріуш Вільк* занотував цікавий факт: "...у Москві, почувши, що я тільки-но з Соловків, мене спитали: "За що сидів?" Для багатьох росіян Соловецький табір — досі реальність"... Навколо цього "Радянського Союзу в мініатюрі" (так називали Соловки політв'язні) поширюється чимало вигадок, міфів, усіляких "страшилок". Насправді ж історія прозаїчніша.

Червоний СЛОМ

До 1920 року територія Соловецьких островів належала ставропігійному чоловічому монастиреві. Попри те, що в Росії після жовтневого перевороту ще кілька літ точилися бойові дії, чернеча обитель функціонувала. У грудні 1919-го в Біле море зайшли англійські кораблі, які взяли на борт велику частину монастирської скарбниці. Ті цінності й досі, як вважають дослідники, лежать десь у британських банках.

Наприкінці квітня 1920-го на 65-ту паралель північної широти прибули нові господарі. У гавані Благополуччя пришвартувалося перше судно посланців червоної влади на чолі з більшовиком Михайлом Кедровим. Зауважимо: ні в той час, коли палала війна, ні згодом (аж до 1934 року) монастир офіційно не було закрито. Представники озброєного загону партії зібрали 1 травня населеників (там було понад 200 ченців, послушників, трудників) і заявили, що діяльність Соловецького монастиря припиняється. Чернечої крові прибульці не проливали, а дали змогу охочим залишити острови. Не виїхали на материк здебільшого літні люди, які звикли жити в обителі. Настоятеля ж червоні взяли під варту й вивезли до Архангельська, звинувативши у приховуванні церковних цінностей, котрі на вимогу влади в той час належало здати державі.

Через численних сексотів чекісти розшукували потаємні місця зі скарбми і впродовж 1920-1923 років такі схованки в монастирі виявляли. А наприкінці травня 1920-го на Соловках облаштували концтабір — відділення Північних таборів — для полонених білогвардійців. Спочатку невільників розмістили на материк у Архангельську, Пертомінську та Холмогорах, а

згодом тих, кого не розстріляли, етапами відправили на архіпелаг.

У червні на островах нова адміністрація організувала радгосп "Соловки". У ньому мали перевиховуватися працюючі особи, що "завинили перед радянською владою". Нарівні з в'язнями працювали, як на колишніх послухах, і насельники. Ченці були членами профспілки, одержували зарплату. З того періоду табірної життя залишилося мало документів. Відомо, зокрема, що у 1920-1923 роках у монастирі проводилися варварські вилучення цінностей (було щонайменше 11 таких акцій).

До 1923 року концтабір був переважно на території селища, серце якого — Соловецький кремль. Його гранітні мури з валунними баштами, що нагадували каторжанам "велетеньський саркофаг, складений з циклопічного каміння", тоді ще не були воістину *тюремними* мурами, як це станеться згодом. Адміністрація табору містилася в готельній споруді. До речі, після пожежі 1992 року її і досі не відновлено: на березі бухти Благополуччя бовваніє, як привид, цегляний кістяк з чорними зіницями вікон...

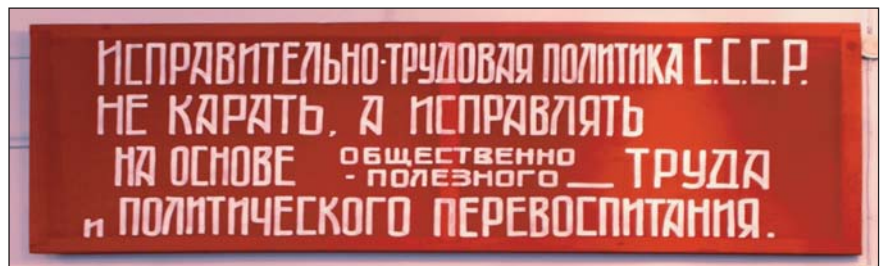
За межами селища в лісах були монастирські скити. Найбільші — Сікіро-Вознесенський і Савватіївський на Великому Соловецькому острові, Троїцький і Голгофа — на Анзері, Сергіїв-

невільники дають по 34 деревини; треба їх зрізати з кореня, порізати по розміру на частини та ще й кору обдерти, — згадував лісозаготівлю Семен Підгай-

ру, його заступника та начальника спецвідділу, також обіймали в'язні. Острови проклять були, за визначенням Підгайного, "країною, де вже не

Кривавий присмерк у бухті Благополуччя

Соловки. Бухта

ський — на Муксалмі, Заяцький — на Заяцьких островах. Коли ж Москва створила на архіпелазі Соловецький табір особливого призначення (рос. — СЛОН), на його віддалених територіях руками невольників облаштували місця ізоляції ворогів режиму.

На віддалених "командировках" улітку бригади гнули спину на торфовищах, а взимку рубали ліс. "На три

ний. — Змучені невольники виконують цей урок, дехто за 18-20 годин; але ж мало є тих, що виконують. Коли не виконаєш день, другий, третій, то на четвертий день беруть уже на мордування".

За кілька років табори в СРСР перевели на систему самооплатності. Усі командно-адміністративні пости у СЛОНі, за винятком начальника табо-

Табірні гасла

діяли ніякі, навіть радянські, закони, а все діялось за вказівками дрібних тиранів від ДПУ".

До 1930 року система Соловецьких таборів охоплювала території Карелії, Кольського півострова та півночі Архангельської області. Адміністрація 1-го відділення СЛОНу містилася в Настоятельському корпусі. Лише два об'єкти на території кремля — Спасо-Преображенський собор і Благовіщенська церква — не були заселені каторжанамі. Ці споруди ще 1922 року було визнано пам'ятками культури. У Благовіщенській церкві організували при таборі музей, фонди якого розмішувалися також на галереї, що веде до Прядильної башти. Існувало й місце (табірне) товариство краєзнавців, членами якого були в'язні-історики, мистецтвознавці, біологи. У той час це товариство було рятівним для вчених: вони мали змогу хоча б частково реалізуватися у своїй професії і таким чином легше пережити роки ув'язнення.

Найбільша кількість невольників "годувала блощиць" на островах наприкінці 1920-х років — до 30 тисяч (для порівняння: у селищі Соловецькому нині 830 жителів). Кремлівське

Архівна світлина: на радянській каторзі

відділення СТОНу (рос. — Соловецкої тюрми особого призначення) з 1937 року вміщувало до 2,5 тисячі в'язнів. Їм забороняли спілкуватися (а в 1938-му заборонили й листуватися, читати книжки тощо), у двері камер було вставлено вічка, прорізано "годівниці", через які двічі на день невільникам подавали баланду.

Табір і тюрма були інтернаціональними. Там сидів, можна сказати, "весь світ": жителі колишніх республік СРСР і країн Азії, Європи, Америки. Були навіть австралійці. Виняток становлять, можливо, лише африканці.

Легендарна катівня

На архіпелазі є Сікирна гора — перлина північної природи, напрочуд красиве місце, в якому слід поводитися, як на кладовищі. Влітку схили рясніють ягодами чорниці, та їх не варто збирати. Квітами, грибами можна тільки милуватися. Ні кричати, ні спі-

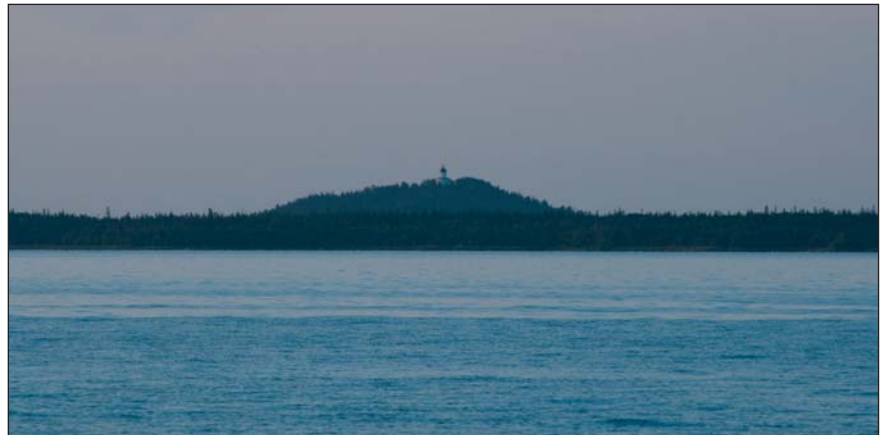
вати, ні курити чи вживати спиртне у заповідному лісі не дозволено — не треба тривожити спокій мертвих...

Гора — одна з найвищих точок

Соловецьких островів (73,5 м над рівнем моря). З історії відомо, що під час російсько-шведської війни 1788-1790 років на вершині стояла артилерійська батарея, а в 1801-му там обладнали сторожовий пост для спостереження за морем. У середині XIX століття ченці заснували скит і змурували храм Вознесіння Господнього. У бані храму на стометровій висоті зробили маяк, світло якого видно за 40 км.

Згодом до церкви прибудували келійний корпус. Гора "обросла" дерев'яними сходами на північному схилі й господарськими спорудами (валунна лазня, конюшня). У другій половині XIX століття скит став місцем паломництва. А в радянські (табірні) часи на цьому місці "горячих молений и душевних успокоений" будівничі комунізму мордували людей і карали на смерть...

Один з начальників СЛОНу, Успенський, приїздив на Сікирку порозважатися — постріляти в'язнів. Зі спогадів табірничі Гуревичкіної, у підвалі

Сікирна гора: краєвид з Білого моря

У монастирі подекуди збереглися двері часів СЛОНу — із залатаними "годівницями" (2009)

вона бачила трупи: "Однажды пьяный Голубков (в'язень, "начальник Сікирної гори". — Авт.) взяв меня за руку и повел в подвал, где лежали расстрелянные, и сказал: "Скоро и ты будешь лежать вместе с ними. Это все расстреляны Успенским, Дегтяревым и Приваловым..." (Іван Чухін, "Каналоармейцы"). На Сікирці, яку ще називали "будинком кари, смерті та крові", зі штрафних знущалися: "ставили на пеньки" — голими під хмари комарів.

Храм Вознесіння Господнього

Примушували сидіти на дерев'яних жердках (такі, як для курей, тільки грубі), а знесилених, котрі з них падали, нещадно били дрюками. Рятуючись від лютих морозів, люди у храмі лягали спати штабелями й не всі, хто опинявся в нижніх рядах, доживали до ранку.

У листах, спогадах, архівних справах дослідникам нерідко відкриваються факти, в реальність яких важко повірити. Відомий учений, організатор Єдиної гідрометслужби СРСР професор Олексій Вангенгейм, голландець родом, тільки на четвертий рік ув'язнення у Соловецькому таборі домігся нарешті відповіді на запитання, за якою ж статтею його звинувачено...

У підземному царстві

У 2003-му відновлено чернече життя Сікиро-Вознесенського скиту. На його території чинні особливі правила відвідання, пов'язані з богослужбовою діяльністю, охоронним режимом пам'яток та наявністю поховань в'язнів СЛОНу.

У липні-серпні 2006 року на замовлення Соловецького музею-заповід-

ника експедиція Карельської регіональної громадської організації "Академія соціально-правового захисту" провела пошуково-дослідницькі роботи в різних місцях найбільшого з біломорських островів. Поблизу церкви Вознесіння, де колись містився табірний штрафізолятор, на території Сікирної гори керівник експедиції Юрій Дмитрієв і його помічник письменник Василь Фірсов у лісі шурфували підозрілі провали ґрунту, шукаючи можливі місця розстрілів 1920-1930-х років. Юрій, який і до того мав змогу працювати на Сікирці, розповів, що 19 липня 2006 року виявлено яму з останками 26 людей. Кістяки лежали безладно один на одному кількома шарами. На деяких черепах залишилися сліди

вхідних отворів від куль. У ямі знайдено також гільзи (одна з них від "браунінга"), кілька пістолетних куль та неметалеві побутові речі — взуття, гудзики, гребінець. Того ж дня пошуковці-дослідники, оглянувши й описавши виявлені останки, після панahiди, яку служили насельники Свято-Вознесенського скиту, опустили кістки у двох домовинах до ями, а місце розкопу засипали землею. Слід додати також, що в інші дні в інших місцях розкопів на Сікирці ті самі карельські пошуковці виявили ще кілька ям, заповнених трупами людей зі слідами насильницької смерті (постріли з вогнепальної зброї в голову). ...Тільки за доби Великого терору — масових політичних репресій 1937-1938 років — на

Кістяк у розстрільній ямі

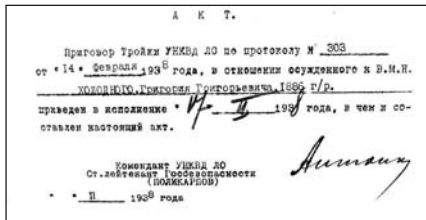

Пошуковець Юрій Дмитрієв з вівчаркою Ведю

островах (Сікирна гора й інші місця) та поза ними розстріляно до двох тисяч в'язнів Соловецької тюрми.

У 1938-1939 роках на архіпелазі зеки будували житло для військовиків, шпиталь, школу, дитячий садок, а на цегельному заводі — тюремний корпус. Останню споруду не "для себе" — для потреб Міноборони. СРСР готувався до війни й 1939 року в'язнів вивезли на материк: неостріляних "секретних" — до Володимирського центру, "несекретних" каторжан і "уркачів" — на примусові роботи до Норильська. Частина ВМФ СРСР залишило острови тільки наприкінці 1980-х.

Загалом за два десятиліття через Соловецькі табори пройшло приблизно півмільйона людей (дані співробітників Соловецького музею). Епідемії хвороб, свавілля охорони, виснажлива праця, розстріли забрали десятки тисяч людських життів.

Акт про виконання смертного вироку

Архівна світлина: подарунок катам

Василь Фіров зі страшними знахідками

Ольга Бочкарьова розповідає про свої дослідження

ТАЄМНИЦЮ НЕ РОЗКРИТО

У 1938-му на архіпелазі було вчинено третій від початку Великої терору масовий розстріл в'язнів Соловєцької тюрми. За протоколом № 303 особливої трійки Управління НКВС Ленінградської області 17 лютого було страчено 198 осіб, з них кожний п'ятий — уродженець або житель України.

Дві попередні каральні акції, проведені, як відомо, 1937 року в Карелії (урочище Сандармох, 27 жовтня, 1-4 листопада) і на території Ленінградської області (8 грудня), загалом забрали життя 1620 соловчан... На місці першої екзекуції під Медвежогорськом створено меморіал. Імовірно місце другої страти (509 смертників) — пустиня Койранкангас — офіційно не визнано, хоча пошуковці Санкт-Петербурзького "Меморіалу" (Веніамін Іофе, Ірина Фліге та їхні однодумці) виявили на Ржевському полігоні в Ленінградській області кілька ям з останками розстріляних людей — такі собі "безхресні могили, ніким не оплакані й не оспівані соловейком"...

У тому тюремному етапі були українці Володимира Крушельницька, Микола Любченко, Володимир Удовенко, Ничипір Миколенко та десятки інших.

Останню земну адресу закатованих за 303-м протоколом дослідники ще сподіваються розшукати на самому Соловєцькому архіпелазі. Чому саме там? Взимку Біле море вкриває крига, навігація припиняється, тож за цих умов переправити дві сотні людей під конвоем на Карельський берег — проблематично. Утім, версію "острівної страти" поки що не доведено знахідками, отож таємниця залишається нерозкритою.

РОЗСТРІЛИ 1939-го

На північному схилі Сікирної гори, як розповіла авторці цих рядків Ольга Бочкарьова, є ще недосліджені місця масових розстрілів 1939 року. "Я обстежувала територію, де схил переходить у сухе болото (там інша рослинність — дрібнолісся), і знайшла засипані рови. Їх кілька рядів. Кожний рів — від 40 до 70 метрів завдовжки по

3-4 метри завширшки. На деревах є зарубки. Найстрашніше те, що хтось їх регулярно поновлює. Там є старі дерева із зарубками, якими позначено початок, середину та кінець рову. І є молоді дерева, їм 40-50 років. На них також є зарубки! Отже, хтось знає, що там відбувалося, і цю інформацію зберігає.

Коли на початку 1990-х я зацікавилася темою розстрілів (тоді ще неофіційно, тобто "не світила" в документах свій інтерес), у селищі опитувала старожилів. Жінки, які 1939 року "приймали" поселення Ісаково, розповіли, що восени, коли тюрма вже залишила острів, вони приходили на Сікирку до гідрографів. І ті показали їм у лісі під засніженим схилом великі ділянки, на яких через інтенсивні випари танув сніговий покрив. Вочевидь, 1939 року, коли енкавєсєвіці виводили тюрму, було вчинено масові розстріли. Моя версія: усіх, хто не міг працювати й не витримав би етапування морем (інвалідна команда, "доходяги"), — їх стратили.

Етапи на материк відправляли у страхітливих умовах: у трюмах ніде яблуку впасти. Смертність — дуже висока. За спогадами в'язнів, яких перекинули до Норильська, на судні їх було мов оселедців у діжці. Везли кілька днів і майже без харчів. Цілком можливо, що непрацездатних просто вирішили позбутися і зробили це, "списавши" все на смертність під час етапування. Документально ця інформація, звісна річ, ніде не зафіксована".

Записавши розповідь Ольги Бочкарьової на Сікирній горі, подумав: можливо, в тій самій місцевості за відомою схемою "попрацювала" 1938 року й розстрільна команда під орудою чекіста Антонова-Грицюка...